

Р.Д.Алієв *

РЕЕМІГРАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У 1860-х рр.

Розглядається маловідомий епізод історії кримськотатарського народу, пов'язаний із рееміграцією з Османської імперії, що розпочалася в 1860-х рр., майже відразу після масового виїзду з Криму. Дається оцінка відповідних заходів адміністрації Таврійської губернії.

Ключові слова: кримські татари, еміграція, Османська імперія, рееміграція, Таврійська губернія.

В останні десятиліття, а особливо впродовж 1990-х рр., ми стали свідками процесу масового повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину. Ця репатріація – не єдиний подібний епізод в історичній долі кримських татар, адже зворотне переселення кримців на місця свого колишнього проживання мало місце у другій половині ХІХ ст., коли корінне населення Криму, яке свого часу емігрувало на територію Османської імперії, із тих чи інших причин вирішило повернутися назад. Незважаючи на те, що зберігся значний пласт архівних джерел, проблематика рееміграції кримських татар у контексті вивчення історії Криму зазначеного періоду на сьогоднішній день залишається однією з найбільш малодосліджених.

У різний час як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії аналізувалися питання, що частково або повністю відображають історичну дійсність кримських татар у ХІХ – першій половині ХХ ст. Переважна більшість історичних студій стосувалася вивчення етнографії корінного населення півострова. Натомість одна з найтрагічніших сторінок кримської історії зазначеного періоду – еміграція кримськотатарського населення – донині залишається маловивченою. Додамо, що досконалий аналіз цього питання, за винятком історіографічного та джерелознавчого аспектів¹, недостатньо затребуваний у сучасній вітчизняній історичній науці. Проблематика ж досліджуваної теми, а саме рееміграція кримських татар у 1860-х рр., у контексті вивчення еміграційних процесів частково розглядалася істориками кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., серед яких можна згадати А.А.Сергєєва², А.І.Маркевича³, Б.М.Вольфсона⁴. Із наших сучасників згадаємо Д.Ю.Золотарьова, у праці котрого певною мірою

* Алієв Решат Дяверович – науковий співробітник Бахчисарайського історико-культурного заповідника
E-mail: psychodrom@mail.ru

¹ Золотарьов Д.Ю. Кримськотатарська еміграція останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний і джерелознавчий аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 17 с.

² Сергєєв А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1913. – №49. – С.178–222.

³ Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР. – 1928. – №4. – С.375–405.

⁴ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. // Исторические записки. – 1940. – №9. – С.186–197.

відображено питання реєміграції кримських татар останньої третини XIX – початку XX ст., а також подано аналіз джерел із теми⁵.

При дослідженні зазначеної проблеми перш за все слід урахувувати, що поняття реєміграції, тобто повернення емігрантів на місця свого колишнього проживання, нерозривно пов'язане власне з процесом еміграції як зумовленого тими чи іншими причинами переселення зі своєї Батьківщини в іншу країну, та є одним із результатів останнього. Саме тому питання реєміграції доцільно розглядати в контексті вивчення еміграційних процесів.

Кримськотатарська еміграція в Османську імперію наприкінці XVIII – на початку XX ст. стала однією з найдраматичніших і ключових подій в історії Криму досліджуваного періоду. Майже півтора століття тривали переселенські хвилі, які досягли свого апогею на початку 1860-х рр. Саме у цей час межі Таврійської губернії покинуло близько 2/3 усіх кримських татар (понад 40% тодішніх мешканців півострова), більшу частину яких становили безземельні селяни. Масштабність цього явища позначилася на добробуті всього краю, призвівши до економічних, соціальних і демографічних змін у регіоні. Так, серед наслідків еміграції початку 1860-х рр. можна назвати обезлюднення краю (особливо центральних і північних районів), занепад сільського господарства, гостру нестачу робочої сили, зростання цін на продовольство та зниження – на землю, зміну етнічного обличчя регіону.

Одним із наслідків масового переселення кримських татар також стало їх повернення з еміграції на місця свого колишнього проживання. Звичайно, масштаби зворотного руху не можна порівняти з виселенням із Криму. Якщо еміграційний рух обчислювався десятками й сотнями тисяч людей та мав масовий характер для всієї Таврійської губернії, то реєміграція була відносно нечисленною, спостерігалася лише в деяких районах краю.

Початок 1860-х рр. характеризувався найвищим показником кількості переселенців за всю історію кримськотатарських еміграційних хвиль кінця XVIII – першої половини XX ст. Майже відразу після масового виселення, що відбувалося у Криму впродовж кількох місяців, із весни по осінь 1860 р., дехто почав повертатися назад. Як зазначав дослідник цього питання Б.М.Вольфсон: «Невеликими групами, на вітрильних суднах, іноді навіть у човнах прибували до кримських берегів сім'ї емігрантів, які уклінно просилися назад до Криму на будь-яких умовах»⁶.

Природно, що процес повернення на місця свого колишнього проживання прямо залежав від умов та обставин, з якими переселенцям довелося стикнутися на чужині. Будучи однією з причин реєміграції, проблема розселення кримських татар на території Османської імперії є темою окремого дослідження. А.А.Сергєєв, який уперше при вивченні даної теми використав архівні матеріали, стверджував, що «прибулих емігрантів турецький уряд розміщував так: кримських татар селив у Добруджі та на прилеглих землях, а кавказьких

⁵ Золотарёв Д.Ю. К вопросу о влиянии всеобщей воинской повинности на эмиграцию крымских татар в последней трети XIX – начале XX ст. // Межнациональные и межконфессиональные отношения в Крыму. – Симферополь, 2009. – С.27–58.

⁶ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

і таврійських ногайців – у Малій Азії»⁷. Говорячи про тяготи еміграції історик писав:

«Прибуття переселенців заскочило, мабуть, турецький уряд зненацька. Земель, призначених для поселення татар і ногайців, відвели замало; облаштування останніх на нових місцях було організовано вкрай погано. Емігрантів, які натерпілися негараздів при залишенні Росії й витримали важкий морський шлях, населення зустріло недружно, і вони не знайшли нічого того, що їм було обіцяно турецьким урядом, та що малювала їм їхня фантазія, збуджена палкими промовами агітаторів [...]. Дійсність принесла обман і розчарування. Відведена земля виявилася поганої якості. Абияк розмістивши емігрантські групи по різних областях, турецький уряд зняв із них свою подальшу опіку, не надаючи ніякої підтримки при облаштуванні, започаткуванні господарства [...]. Природно, що серед переселенців почалося сум'яття, голод і злидні. Багато хто почав висловлювати намір повернутися до Росії»⁸.

Водночас в одному з матеріалів газети «Колокол», що побачив світ наприкінці 1861 р., зазначалося:

«Туреччина почала просити про зупинення переселенців, яких вона не чекала та не бажала. Вона й тепер (станом на 1861 р. – Р.А.) готова вислати назад і ногайців, увішаних російськими хрестами за службу, і кримських татар, котрі вмирали в Туреччині з голоду, але російський уряд не хоче їх приймати»⁹.

Після того, як у 1860 р. межі Таврійської губернії залишила більша частина кримськотатарського населення, у регіон було направлено флігель-ад'ютанта князя Васильчикова із завданням перешкодити масовому переселенню. Попри те, що запобігання еміграції не вважалося першочерговим завданням місцевої влади, усе ж рух серед кримських татар не залишався без уваги. 28 листопада 1860 р. феодосійський земський справник отримав таємний припис від військового губернатора Сімферополя, в якому пропонувалося: «У разі прибуття до ввіреного Вам повіту татар, які повертаються з Туреччини, дізнаватися [...], з якою метою вони повертаються», і про результати доповідати¹⁰. За декілька місяців, 2 травня 1861 р., військовий губернатор Сімферополя продублював своє розпорядження всім городничим і земським справникам Таврійської губернії:

«Маючи на увазі неодноразові останнім часом випадки повернення з Туреччини магометан Таврійської губернії, які переселилися туди на проживання, наказую [...] збирати позитивні відомості про всіх подібних, які повертаються із закордону, татар,

⁷ Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.216.

⁸ Там же. – С.216–217.

⁹ Гонение на крымских татар // Колокол. – 1861. – 22 декабря. – №117. – С.974.

¹⁰ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1.

і такі відомості негайно представляти начальникові губернії зі свідченнями тих, хто повернувся: про мету приїзду, про засоби до життя та час, який збираються провести в Росії»¹¹.

Реєміграція кримських татар на місця колишнього проживання почалася відразу після їх масового виселення з Криму, а відповідні прохання надходили вже з грудня 1860 р.¹² Наслідки еміграції негативно позначилися на економічній ситуації у краї. Саме тому влада вирішила призупинити подальшу міграцію, заборонивши видачу закордонних паспортів. Зі спадом масового переселенського руху до губернської адміністрації почали надходити прохання від татар-реємігрантів щодо повернення в рідні місця та прийняття російського підданства. І хоча у цей час у Таврійській губернії спостерігалось знелюднення поселень, гостра нестача робочих рук (до регіону навіть запрошували іноземних колоністів), російська влада височайшим повелінням заборонила масове повернення на Батьківщину татар, які раніше виїхали. На думку А.А.Сергєєва, «уряд [...] дуже обережно поставився до повернення в Росію татар і ногайців»¹³. При розгляді питання міграції в липні 1861 р. Комітет міністрів дійшов думки:

«Повернення татар може бути до певної міри корисним, але його слід допускати з крайньою обережністю. Дійсно, татари, які повернулися, не тільки можуть сприяти ослабленню шкідливих наслідків їхнього виходу, особливо в тих місцевостях, де перебування їх багатьма визнається необхідним, але розповідями про свої невдачі охолоджають бажання до виселення татар, які ще залишаються у Криму. Проте дозвіл повертатися не слід видавати всім без розбору, адже цим можуть скористатися найбільш зубожілі та звиклі до бродяжництва татари й, таким чином, замість користі підуть нові труднощі»¹⁴.

Російське консульство в Туреччині отримало розпорядження видавати паспорти й дозволи повертатися до Криму «тільки тим татарам, які попередньо укладуть договори з кримськими землевласниками на користування їхніми землями»¹⁵. Аналогічні пропозиції надходили місцевим поміщикам від влади Таврійської губернії. У договорах прописувалися обов'язки тих, хто повертався: вони повинні були віддавати землевласникам половину свого врожаю, сплачуючи при цьому ще й за користування худобою та реманентом¹⁶. За твердженням Б.М.Вольфсона, який спирався на архівні матеріали, у 1862 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.І.Строганов запропонував утворити у двох містах губернії, Сімферополі та Євпаторії, особливі органи опіки, які повинні були стати посередником між землевласниками й реємігрантами. На думку історика, вони «ще сильніше зв'язували емігранта, котрий

¹¹ Там само. – Арк.3.

¹² Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. – С.400.

¹³ Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.213.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.2.

¹⁶ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

повернувся. За найменшої провини поміщик відбирав у татарина-емігранта господарство, яке той завів, а його самого з родиною викидав на вулицю»¹⁷. Слід зазначити, що казенні землі губернії залишалися під заборонаю для кримських татар, які виявляли бажання повернутися на Батьківщину.

Реєміграцію до Криму спрощував виклик переселенцям від їхніх родичів або необхідність повернутися з огляду на майнові обставини¹⁸. Справа в тому, що за час відсутності землю та власність мігрантів нерідко захоплювали односельці, прибирала до рук місцева влада. Повернувшись у Крим, більшість колишніх емігрантів стикалися з проблемою безземелля, оскільки їхні ділянки вже належали іншим людям або ж казні. Таким чином, чимало кримських татар втрачали й те, що мали до переселення¹⁹. Деякі реємігранти намагалися отримати бодай якусь користь зі свого становища. Так, відомо, що повернувшись із Туреччини та дізнавшись, у чиєму володінні неофіційно перебували їхні землі, переселенці продавали їх цьому новому власникові, оформлюючи документи заднім числом²⁰. Робилося це як самочинно, так і з дозволу колишнього Ялтинського повітового суду й Таврійської палати цивільного суду, «які, однобічно трактуючи закон для тих, хто повертався із закордону в Росію, присуджували віддавати землі [...] татарам, що поверталися з Туреччини, тільки для продажу своїх маєтків»²¹. Стосовно інших поважних підстав для повернення кримських татар із Туреччини, право визначати їх надавалося губернаторові. Натомість емігрантів, які самовільно поверталися до Криму, наказувалося завертати назад.

Слід зауважити, що реєміграція кримськотатарського населення початку 1860-х рр. до певної міри була вигідна властям Таврійської губернії. Справа в тому, що кримці, які поверталися, і їхні розповіді серед одновітців про наслідки переселення відігравали важливу роль у формуванні відповідних настроїв серед решти мусульман півострова. Уже в 1861 р. кількість емігрантів із губернії скоротилася в понад 10 разів. Дехто з тих, хто вже отримав паспорти на виїзд у 1860 р., так і не наважилися ними скористатися, залишившись у Криму (при тому, що за рік ці документи вважалися недійсними й підлягали вилученню). Таким чином, реєміграція поряд з урядовою заборонаю видачі закордонних паспортів вплинула на призупинення масового переселення корінних мешканців півострова.

Природно, загальна чисельність реємігрантів – кримських татар і ногайців, істотно поступалася тим, хто перебрався в Туреччину й не могла компенсувати їх відсутності. Так, відомо, що з 50 434 ногайців Таврійської губернії, які емігрували в 1860–1862 рр., повернулося з турецьких володінь близько 100 сімейств (поселилися у двох селах Перекопського повіту). Натомість точну кількість татар-поверненців обрахувати практично неможливо, адже цей процес відбувався як офіційно, так і поза сферою закону. Із кожним роком

¹⁷ Вольфсон Б.М. Эмиграция крымских татар в 1860 г. – С.195.

¹⁸ Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. – С.214.

¹⁹ Воропонов О. Среди крымских татар («Из путевых заметок») // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С.166.

²⁰ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.10.

²¹ Там само. – Арк.10–11.

списки реємігрантів поповнювалися. Фіксувалися головним чином ті кримські татари, які поверталися на півострів із турецькими паспортами, засвідченими в російському генеральному консульстві. Більшу частину цих людей становили торговці. Траплялися також робітники, учителі, тютюнники, чоботарі й лимарі²².

Процес реєміграції не припинявся й у наступні роки, затягнувшись на десятиліття. Як зазначає Дж.Г.Меєр, колишні російські мусульмани залишали Османську імперію з різних причин, інколи після кількарічного проживання там²³. Відомі випадки, коли після майже 20 років перебування в Туреччині кримські татари все ж поверталися в рідні краї. При цьому багато хто з них перебирався сім'ями, із дітьми, народженими вже на чужині²⁴.

Таким чином, довготривалий процес реєміграції розпочався відразу після масового переселення кримських татар із Російської імперії в межі османських володінь (1860 р.), ставши одним із його наслідків. Поряд з урядовими заходами це явище, не маючи організованого характеру, частково вплинуло на ослаблення інтенсивності еміграції решти корінного мусульманського населення Кримського півострова.

²² Там само. – Спр.82. – Арк.1–27.

²³ Meyer J.H. Immigration, return, and the politics of citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914 // International Journal of Middle East Studies. – 2007. – Vol.39. – P.21.

²⁴ ДААРК. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.4.

The article regards one of the less known episodes in history of Taurian province – remigration of Crimean Tatars from the Ottoman Empire territories in 1860th. The author made an attempt to analyze main questions of the research. Based on the archive files and historical researches the article gives detailed evaluation of Province governance actions according to the problem.

Keywords: Crimean Tatars, emigration, Ottoman Empire, remigration, Taurian province.

